

BEVEZETÉS

A modernizáció fogalma az 1950-es évek második felében és az 1960-as években élte virágkorát a nyugati világ szociológiai és politikai gondolkodásában. A hidegháborúnak abban az időszakában, amikor a gyarmati sorból felszabadult dél-ázsiai és afrikai társadalmak előtt különböző fejlődési irányok lehetősége merült fel (GREGORY – ALTMAN, 1989, 34–35.; WOLF, 1995, 25.). A szocialista úttal szemben a modernizáció teória a piacgazdaságra épülő és a világpiachoz kötődő átalakulás eshetőségét kínálta némi segítséggel, amely elvezet a jólét, a szabadság és a plurális demokrácia társadalmába, egy olyan világba, amelyet az Egyesült Államok és a korábbi nyugat-európai nagy gyarmattartók képviseltek. Am ezen a meglehetősen általános vonatkoztatáson túlmenően a fogalom nem teljesen egybevágó képzeteket idézett fel nagyszámú alkalmazójában.¹ Nagy vonalakban két fő csoport különíthető el. Egyikbe azok sorolhatók, akik arra helyezik a hangsúlyt, hogy bekövetkezik az értékek átértékelése a ráció jegyében, azaz a gondolkodást nem kötik dogmák, és ez maga után vonja a tudás gyarapodását, együtt jár vele a világ megismerésébe és az ember javíthatóságába vetett bizalom; hogy az autonóm személyiséggel bíró ember túllép a szűk rokonilokális együttműködés szintjén, megnyílik annak lehetősége, hogy változó emberi közösségekbe kapcsolódjon be, és megvonja azok határait, az egyenlőségre és szabadságra épített demokratikus politikai berendezkedés keretei között éljen (például KNIGHT, 1956, 1097–1098.; EISENSTADT, 2000, 4–7.). A másik csoportba azok tartoznak, akik az industrializáció kibontakozására, a nemzetállamok kifermálódására és az ezen folyamatokat kísérő társadalmi fejleményekre gondolnak elsősorban.² Mindezek a jelenségek a megelőző időszak múlttisztelő, hagyományos nézetrendszerével és gyakorlatával való szembefordulásként merültek fel az európai történelemben a felvilágosodás, az azt követő Nagy Francia Forradalom és az ipari forradalom korában. Egymással párhuzamosan, egymással érintkezve, de korántsem összefonódva jelentkeztek, összekapcsolásuk későbbi időszak szellemi teljesítménye, de nem szükségszerű gyakorlata. Az egyes társadalmak alakulása során bizonyos jellemzők kihangsúlyozódtak, mások elmaradtak, vagy különböző értelmezést kaptak, a másnál tapasztalt, a sajátnál hatékonyabbnak mutató technikai-szervezeti eljárásokat, megoldásokat átvehették anélkül, hogy a társadalmi berendezkedés egésze, a személyiség, az ember és társadalmá

¹ A széleskörű használatot bizonyítja egy bibliográfia (BRODE, 1969).

² TIPPS, 1973, 199. Természetesen még számos jellemző felvetődik az irodalomban. A modernizáció-felfogások egy más szempontú megkülönböztetésére lásd SÁRKÁNY, 1992, 24–25.

közötti viszony szemléte hasonló ütemben alakult volna át. Így történhetett meg, hogy – visszatekintve – igen sok jelenségre joggal kivetithetővé vált a modernizáció kifejezés, ami a társadalom szervezésében, működtetésében szakszerűséget, racionalizálást, információáramoltatást jelentett olyan korszakban, amikor még élt a társadalom rendies státustagoltsága és a demokrácia kiépítése az ellenzőivel vívott küzdelemben lassan haladt Európa keleti felén, már ahol erről egyáltalán beszélhetünk (BODNÁR – DEMETER, 2008). Vagy a fogalom meggyökeresedhetett a Szovjetunióban az 1920-as években, ahol a későbbiekben a „korszerűsítés” a szocializmus építésének rendelődött alá. Ezáltal egyfelől képtelenséggé vált, hogy a modernizáció a teória szintjére emelkedjék, másfelől okvetetlenkedésnek minősültek az olyan ellenvetések a nemrég még „természetinek” minősített népek védelmében, mint A. N. Bogdanové, aki a *Burjatovedenie* 1928-as évfolyamának első számában még le merete írni, hogy „Az elszietett és ártalmas modernizáció, indusztrializáció és kollektivizálás korántsem látszanak alapot szolgáltatni a déli burjátok nemzeti kultúrájának fejlődéséhez.” (WEISER, 1989, 53.)

Ahogy az 1920-as években viták tárgya volt a modernizáció a Szovjetunió északi térsége és Szibéria őshonos népeinek jövőbeni sorsát illetően, úgy a modernizáció teória is felemás sikerrel járt. India vagy Dél-Korea lassan, de mindinkább kibontakozó gazdaságával szemben az afrikai kontinens államainak gazdasági eredményei ott sem látszottak csökkenteni a világ fejlett részétől mérhető távolságot és a növekvő népesség szegénységét, ahol formálisan létrejöttek a plurális demokrácia intézményei. Megjelentek viszont a „nyugati” világszemléletet, az annak magjaként tekinthető individualizmust, (de a modern technika áldásait nem szükségképpen) elutasító ideológiák, amelyekben a ’nyugat’ képe éppúgy leegyszerűsödött, ahogyan a saját kultúra áldásai idealizálódtak (CARRIER, 1995, 4–6.). Ez arra vezetett, hogy a modernizáció elméletét és fogalmát háttérbe szorították a függőség elméletek. Előtérbe került a világrendszerben gondolkodás, ami magyarázatot adott ugyan, de gyakorlati megoldást nem. Ahhoz azonban hozzájárult, hogy az etnológiai-antropológiai tudás újraértelmezésére vezessen.

Az 1930-as évektől ugyan érzékenyebbé vált a kulturális antropológusok, szociálanropológusok és etnológusok tábora a társadalmi változásokra,³ ám a tudomány hagyományát, a társadalmak és kultúrák egységes, maradandónak látszó vonásaikból megrajzolt, kimerevített képét csak lassan váltotta fel a változások részletező, egyes társadalmakon belül megosztottságot előidéző leírása az Európán kívüli élő népek kutatásában. Végül a nagy áttörést Eric Wolfnak sok korábbi részletvizsgálatot összegező könyve hozta meg 1982-ben (WOLF, 1995), amelyben a szerző azt mutatta be, hogy a világ különböző részein leírt, tanulmányozott társadalmak hogyan formálódtak az idők folyamán az odaérkező európaiak, amerikaiak törekvéseinek ellenszegülve vagy azokhoz aktívan alkalmazkodva, tehát sem-

³ Ennek szimptomatikus jele volt REDFIELD – LINTON – HERSKOVITS, 1936.

miképpen sem valamiféle „ősi” állapotot őrizve, és sorsukra milyen hatást gyakorolt a kapitalista világpiac kialakulása. Megközelítése – számos kortársának egyéb tapasztalatokból és feltevésekből táplálkozó következtetéséhez hasonlóan – a korábnál kifinomultabb vizsgálódásra, a felkeresett, tanulmányozott társadalmakban élő nézetek, álláspontok megértésének fokozott igényére és gondosabb interpretálására épített és ösztönzött. Ez új megvilágításba helyezte a modernizációs folyamatokat is, amelyek így-úgy tagadhatatlanul folytak.

Ezekben a folyamatokban azonban a mintaadás sem volt teljesen egységes – a többé-kevésbé egybevágó gazdasági követelményrendszert eltérő amerikai, brit, francia, japán, indiai viselkedési, érintkezési normák és formák közvetítették. Még kevésbé voltak hasonlóak a világ azon társadalmi, amelyeket a „fejlődő” fogalmával fogtak össze. Különböző technikai és oktatási szintet képviseltek, sokféle nézetrendszerrel arra vonatkozóan, hogy hogyan látják az ember helyét a világban és társadalmában. Markáns különbségek mutatkoztak továbbá egyes országok – gyakran ráadásul – multietnikus társadalmi között is. A viselkedési normák, a mindennapi szokások, beidegződések ugyan nem változtathatatlanok, de csak igen lassan változnak (SUMNER, 1978, 139.), hiszen kívül esnek „...a tudatos cselekvés szféráján...”, s ezek a rejtett elemek teszik ki kultúránk zömét, ezekkel cselekszünk és ezek útján lépünk kapcsolatba másokkal (HALL, 1980, 251.). A dolgok ilyenén állásából született meg az a nézet, hogy van ugyan modernizáció a világban, de az egymás mellett, olykor egymással érintkezésben, sokféle tényezőtől befolyásoltan futó folyamatokat szerencsésebben fejezi ki a „multiple”, azaz többszörösen összetett modernitás fogalma (EISENSTADT, 2000), mint valamiféle egységes irányultságú modernizáció feltételezése.

Vagyis ellentmondásos gazdaság- és társadalomátalakítási folyamatokról, érdekek és nézetek, sőt világnézetek korántsem mindig adott összhangjáról van szó, amelyek megítélése is ambivalens lehet. Csak úgy érdemes beszélni róluk, ha részleteiket megvilágítjuk. Erre törekednek az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének munkatársai, akik különböző helyszíneken, nem kimondottan a modernizáció menetének tanulmányozását célzó kutatásaik során találkoztak olyan tényekkel és vélekedésekkel, amelyek eredményeit itt teszik közzé.

Két tanulmány, Dyekiss Virágé és Mészáros Csabáé, egyik lényegi szemléletformánk, a tér felfogásával foglalkozik két szibériai nép körében. Ahhoz, hogy vizsgálatuk jelentőségét lássuk, érdemes felidézni, hogy Szibéria egykori „őshonos” népességének ma több, mint a fele város lakó,⁴ azaz döntően megváltozott a környezet, amelyben élnek. Dyekiss Virág azt elemzi, hogy a nganaszánok elbeszéléseiben hogyan érvényesülnek korábbi sémák

⁴ Ez az adat Dmitrij Funknak Halléban, a Max Planck Institut für Ethnologische Forschungban, 2012. február 16-án tartott előadásában hangzott el, aki az Orosz Tudományos Akadémia Moszkvai Etnológiai és Antropológiai Intézetében az Északi és Szibériai Népek Osztályának vezetője.

és épülnek be új tapasztalatok, amikor saját életterük változik, vagy ők maguk kerülnek egy új világba utazásuk során. Mészáros Csaba egy szaha (jakut) településen végzett terepmunkája alapján mutatja be, hogy a szovjet államszervezés körülményei között végbement modernizáció miként változtatta meg az egymást követő generációknak a környezethez fűződő viszonyát, mind az egykor létfenntartást nyújtó közeli tájhoz, amelynek ezt a potenciálját egyre kevésbé hasznosítják, mind a tágabb makrokörnyezethez, amelyet égtájak szerint tagolnak és az égtájakhoz jellemvonásokat fűznek.

Ugyancsak Szibériában, evenkik között kutatott Tatiana Safonova és Sántha István, akik a modernizáció buktatóiról a régi és új tárgyak szembeállításával számolnak be, és elgondolkodtató következtetésekre jutnak. Úgy látják, hogy az egyáltalán nem konzervatív evenkik éppen az új tárgyak révén tartják fenn kultúrájuk folytonosságát, mert csak olyan tárgyat fogadnak be, amelynek megvan a régi párja. A tárgyak révén igyekeznek egymással szimmetrikus és egymást kiegészítő kapcsolatba kerülni, miközben viszonyuk a tárgyakhoz Lévi-Strauss bricoleur-jét juttatja eszünkbe, aki a tárgy működési elvének megismerésére nem törekszik, viszont akit felhasználásának módjában sem korlátoz valamiféle funkcionális fixáció.⁵

Azt hihetnénk, hogy a hagyományos vallási megnyilvánulások ellentmondanak a modernizációnak. Hoppál Mihály Kínában megismert mandzsu sámánokról szóló tanulmánya ennek az ellenkezőjéről tájékoztat. A kényelmetlen vallási képzetek kulturális elemekké változtatva elfogadhatók, beépíthetők a kulturális hagyományok közé a gazdasági és politikai nagyhatalommá növvő szocialista Kínában, a kulturális örökség részeivé válnak, megőrzésre érdemesek, turistáknak megmutathatók, és a kommunikáció modern csatornáin programmá szelődülnek. Eltérő a helyzet Kirgizisztánban, ahol Somfai Kara Dávid járt, és azt tapasztalta, hogy a helyi hagyományokat fenntartó népi iszlám, amelyet igyekeztek ellehetetleníteni a szovjet időszakban, rövid újjáéledést követően ma ismét üldöztetést szenved, ezúttal a fundamentalista iszlám képviselői részéről, akik az iszlám távoli centrumaiból érkeztek. A fundamentalista vallás térhódítása kíséri a városiasodást, nem tolerálva a városokban az ezoterikus gyógyítók fellépését sem, akik inkább etnikus identitásukat hangsúlyozzák a vallás rovására.

Egészen másként viszonyulnak a mongolok saját hagyományaikhoz. Szilágyi Zsolt tanulmányából kiviláglik, hogy a gazdálkodási ágak átrendeződése, a városiasodás és a növekvő vagyoni különbségek dacára Mongólia lakói nemzeti identitásuk pillérének tekintik, hogy nagyállattartó nomádok leszármazottai, és ha másként nem, szabadidőben, turisztikai élményként felkeresnek olyan helyszíneket, ahol ennek a visszaszoruló életformának bizonyos vonásait megismerhetik, átélhetik. Ezzel időben párhuzamosan újjáéledt Dzsingisz kán kultusza, amely túlnyúlik Mongólia határain. Ugyanakkor ezeknek az eszményeknek a vállalása nem látszik elegendőnek

⁵ Az elvont és a konkrét tudás, az ingénieur és a bricoleur szembeállítását LÉVI-STRAUSS, 1966, 16–21.

annak a kérdésnek a meghaladásához, hogy kik a mongol identitás igazi le-téteményesei, a Mongóliában vagy a szomszédos Kínában élő mongolok?

Sz. Kristóf Ildikó tanulmánya a pánindian ideológiával ismertet meg, annak különböző változataiban, amely a posztkoloniális ideológiák közé sorolható. Egy ilyen, a törzsi-etnikai szintet meghaladó, helyette az őshonosságot kihangsúlyozó ideológia megfogalmazásának éppen az az Egyesült Államokban – gazdasági, politikai és intellektuális értelemben egyaránt – adott modern feltételrendszer teremtette meg a lehetőségét, amelyet ez az ideológia voltaképpen elutasít, szembeszegezi vele a maga értelmezését a világról és benne az indiánokról. Sz. Kristóf Ildikó alaposan végére jár annak, hogy az a mód, ahogyan az indian ideológia képviselői közelítenek saját tárgyi örökségükhöz, nemigen különbözik attól, ahogyan középkori, koraujkori európai elődeink viszonyultak ahhoz, amit a saját kultúránknak tekintünk, és ezért a két alapállás ellentétének túlhangsúlyozása félrevezető. Kérdés, persze, hogy mennyire sajátunk az, amitől időben, beállítódásban már eltávolodtunk, de amire tagadhatatlanul több megértéssel vagyunk hajlamosak tekinteni, mint a kortárs másra. Távlabbra visz az a kérdés, hogy az észak-amerikai indiánokéhoz hasonló kulturális reneszánsz sikeres távlatokat nyit-e a társadalmi fejlődés és megújulás előtt ott, ahol az uralkodó elitet már nem máshonnan érkezettek testesítik meg az egyes államokon belül, viszont az erőforrások korántsem hasonlóan bőségesek, és azok kiaknázását erőteljesen meghatározza a világpiac alakulása, azaz „mások”. Ilyen térség Afrika, ahol joggal sorolhatók az érvek a korábbi modernizációs és függőségi teóriák tarthatatlanságáról és elégtelenségéről, ám helyettük az afrikai társadalmi normák és értékrendszerek keretei között kiformált változtató és újító kezdeményezések favorizálása (például MATUNHU, 2011) kétségtelenül szükséges, de még nem biztos, hogy elégséges feltétel az életviszonyok javításához.

Szomorú tény, hogy sokak a modern életvitel bizonyos követelményeit háborúban ismerték meg, amelyeket sorscsapásként éltek meg. A kulturális minták ütközését tárgyalja Vargyas Gábor egy ilyen szituációban, aki Vietnamban, a brúk körében végzett terepmunkát és rögzítette egy ember élettörténetét, aki megvilágítja a brúk által régóta gyakorolt kényszerű alkalmazkodás stratégiájának értelmét, ami a kis harci erővel bírók túlélésének gyakran egyedüli esélye.

A *Modernizáció, kulturális beidegződések és ideológiák* című fejezet utolsó tanulmányának szerzője, Berta Péter roma csoportok körében végzett terepmunkát Romániában, akik mesterségbeli tudásukról, kereskedelmi érzékükről és jómódjukról közismertek, azaz jól beilleszkedtek a modern társadalom szövedékébe. Am, mint egy tárgy sorsán keresztül megvilágítja, sikeres életvitelük motivációja egészen másutt, éspedig társadalmi presztízst folytatótt versengésükben keresendő. Ez a versengés ezüst tárgyakban objektiválódott, azok jelenítik meg az egyén presztízst, magukon viselik előző és jelenlegi tulajdonosaik jellemző vonásait, közvetítenek és köteleznek oly módon, ami a profitban lemérhető gazdasági racionalitással nem érthető meg, jóllehet a tárgyak megszerzése jelentős befektetést igényel, de

a végletekig racionális attitűdöt indukálnak, ha az értékrendszer középpontjában éppen ezeknek a tárgyak a birtoklása áll.

A tanulmányok tehát azt igazolják, hogy a kulturális beidegződések és ideológiák igen különböző viszonyban állhatnak a modernizációval. Beépülhetnek annak alakulásába, támogathatják, módosulhatnak általa vagy éppen annak ellenpontjaként erősödhetnek fel, és akadnak olyan változatok, amelyek mellette élnek tovább, megvonva csoportidentitások határait. Azaz figyelembe vételük nélkül aligha képzelhető el sikeres modernizáció.

IRODALOM

- BODNÁR Erzsébet – DEMETER Gábor (szerk.)
2008 *Tradíció és modernizáció a XVIII–XX. században*. Debrecen, Hungarovox Kiadó.
- BRODE, John (szerk.)
1969 *The Process of Modernization. An Annotated Bibliography*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- CARRIER, James G.
1995 Introduction. In: CARRIER, James (szerk.): *Occidentalism. Images of the West*. 1–32. Oxford, Oxford University Press.
- EISENSTADT, Samuel N.
2000 Multiple Modernities. *Daedalus*, 129, 1, 1–29.
- GREGORY, Chris – ALTMAN, Jon
1989 *Observing the Economy*. London – New York, Routledge.
- HALL, Edward T.
1980 *Rejtett dimenziók*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- KNIGHT, Frank H.
1956 The Responsibility of Freedom. (hozzászólás vitában). In: THOMAS, Jr. – WILLIAM L. (szerk.): *Man's Role in Changing the Face of the Earth*. 1096–1102. Chicago, The University of Chicago Press.
- LÉVI-STRAUSS, Claude
1966 *The Savage Mind*. Chicago, University of Chicago Press.
- MATUNHU, J.
2011 A Critique of Modernization and Dependency Theories in Africa: critical assessment. *African Journal of History and Culture*, 3, 5, 65–72.
- REDFIELD, Robert – LINTON, Ralph – HERSKOVITS, Melville J.
1936 Memorandum on the Study of Acculturation. *American Anthropologist*, 38, 149–152.
- SÁRKÁNY Mihály
1992 Modernization, Cultural Pluralism and Identity. An approach from cultural anthropology. *Prospects*, 81, XXII, 1, 21–30.

- SUMNER, William G.
1978 *Népszokások*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- TIPPS, Dean C.
1973 Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: a critical perspective. *Comparative Studies in Society and History*, 15, 199–226.
- WEISER, Adelheid
1989 *Die Völker Nordsibiriens unter sowjetischer Herrschaft*. Hohenschäftlarn, Klaus Renner Verlag
- WOLF, Eric R.
1995 *Európa és a történelem nélküli népek*. Budapest, Akadémiai Kiadó – Osiris – Századvég.

MIHÁLY SÁRKÁNY

INTRODUCTION

‘Modernisation’ is a vague concept. As a theory it expressed the ideal way of transforming a society with some support towards a modernised condition characterized by market economy and pluralistic democracy, rationalism and individual freedom in opposition to a socialist type of development. Its examples were the United States and the Western European great powers. In practice it had a longer history and encompassed the implementation of many economic, technical or organisational novelties that rooted in the Enlightenment period and the Age of Revolution or in subsequent achievements, although not necessarily involving the acceptance of an idea of the autonomous individual and pluralistic democracy. The applicability of the theory has not been proved in many countries, but certain ‘modern’ (mainly technical and organisational) features were adopted almost everywhere. Therefore the term ‘modernisation’ can be used, though it is more appropriate to speak about ‘multiple modernities’ (Eisenstadt) in contemporary societies, because the examples were not quite identical, and structural and cultural characteristics of societies concerned in the process (or those of components of the same society) differed. It has become apparent that great attention should be paid to interiorized customs, cultural patterns, value orientations and ideologies in the study of modernisation, as it is demonstrated in the following papers written by researchers of the Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences.